

MARIN BUOVAC

Đure Basaričeka 4

HR – 23000 Zadar

marin.buovac@zd.t-com.hr

DUHOVNI SVIJET I BOŽANSTVA
GLADIJATORA U SKLOPU RIMSKIH
AMFITEATARA NA TLU DANAŠNJE
HRVATSKE

UDK: 725.826:255(497.5)

Pregledni rad

U ovom se radu, na temelju sačuvanih materijalnih nalaza i povijesnih izvora, nastoji rekonstruirati prisutnost takozvanih gladijatorskih božanstava na području istočnojadranske obale i panonskog prostora. Također se uzimaju u razmatranje pojedina božanstva i protagonisti iz grčko-rimske mitologije, koji uz svoje uobičajene atribucije razvijaju pojedine zaštitničke sklonosti i pritom zauzimaju specifičan odnos prema gladijatorskom svijetu. Interdisciplinarnim pristupom autor svoje zaključke potkrepljuje povijesnim izvorima, natpisnom građom, arheološkim ostacima, onomastičkim istraživanjima, arhivskim i drugim vrstama podataka.

Ključne riječi: amfiteatar, rimski gladijatori, Nemeza, grifoni, ikonografija, svetišta

THE SPIRITUAL WORLD AND DEITIES
OF GLADIATORS IN ROMAN AMPHI-
THEATRES IN THE TERRITORY OF PRE-
SENT-DAY CROATIA

UDC: 725.826:255(497.5)

Review

Based on physical finds and historical sources, this work constitutes an attempt to reconstruct the presence of so-called gladiatorial deities in the Eastern Adriatic seaboard and Pannonia. Also considered are certain deities and protagonists from Graeco-Roman mythology who, besides their customary attributes, acquired individual protective qualities and thus assumed a specific relationship to the gladiatorial world. Using an interdisciplinary approach, the author backs his conclusions with historical sources, epigraphic materials, archaeological artefacts, onomastic research, archival and other types of data.

Key words: amphitheatre, Roman gladiators, Nemesis, griffins, iconography, shrine

Životna sudbina rimskih gladijatora, koja se odvijala unutar gladijatorskih škola i amfiteatara, predstavlja jednu sasvim specifičnu domenu istraživanja kojoj dosad u našim znanstvenim krugovima nije posvećena adekvatna pozornost.¹ Upravo je duhovni aspekt svakog pojedinog gladijatora morao igrati važnu ulogu u neizvjesnim životnim prilikama obilježenim svakodnevnim nastupima u raznim vrstama borilišta diljem prostranoga Rimskog Carstva jer je svaki novi nastup značio novu priliku za smrt. Postavljaju se sljedeća pitanja: Kome su se gladijatori u danom trenutku obraćali za pomoć, kome su upućivali svoje molitve i kojim su božanstvima podizali pojedine spomenike?

Upravo na području rimske kolonije Salona i njezina amfiteatra postoji zabilježen slučaj duhovnog svijeta i religijskog vjerovanja tamošnjih gladijatora, koji se u sklopu spomenute građevine manifestirao u arhitektonskom obliku. Naime, na južnom dijelu salonitanskog amfiteatra, u supstrukcijskom koridoru ispod prostora gledališta, otkrivene su dvije nadsvođene prostorije koje su predstavljale omanja svetišta božice Nemeze koju su štovili gladijatori diljem prostranoga Rimskog Carstva.² Nemezeji su bili, kao što je poznato, gladijatorska svetišta božice Nemeze (*nemeseum*) koja su na području salonitanskog amfiteatra bila izravno povezana s onim dijelom dotične građevine koji je bio predviđen za gladijatore.³ Upravo iza *via venatorum*, prolaza koji okružuje salonitansko borilište, vodio je pristup u spomenuta dva nemezeja.⁴ Budući da su na području salonitanskog amfiteatra svoje živote izgubili brojni klerici i laici, u vrijeme prvih kršćana se spomenuta svetišta pretvaraju i adaptiraju u me-

The lives of Roman gladiators, which proceeded in gladiatorial schools and amphitheatres, constitute a very specific field of research which in Croatian scholarly circles has thus far not received adequate attention.¹ It is precisely the spiritual aspect of each individual gladiator which had to play a vital role in a precarious lifestyle characterized by daily appearances in various types of combat venues throughout the expansive Roman Empire, because each new appearance signified a new threat of death. The following questions arise: to whom did gladiators appeal for aid at any given moment, to whom did they convey their prayers and to which deities did they raise monuments?

A case of the spiritual life and religious beliefs of the local gladiators was in fact recorded in the territory of the Roman colony of Salona and its amphitheatre, where it assumed an architectural form. Two vaulted rooms which served as small shrines to the deity Nemesis, who was worshiped by gladiators throughout the Roman Empire,² were discovered in the southern section of the Salona amphitheatre, in the substructure corridor beneath the spectator seating area. Nemesea (sing. *Nemeseum*) were, as known, gladiatorial shrines to the goddess Nemesis, which in the Salona amphitheatre were directly linked to that part of this structure foreseen for gladiators.³ Access to the aforementioned two Nemesea was precisely behind the *via venatorum*, the passage encircling the arena.⁴ Since many clerics and lay believers lost their lives in the Salona amphitheatre, in the Early Christian era these shrines were transformed and adapted into memorial chapels to commemorate Christian martyrs, convicts sentenced to death, and all slain gladiators.⁵ An analogous Christian

¹ I would like to take this opportunity to thank my colleague Dijana Pekić for proofreading this text.

² Suić 2003, 264; Rendić-Miočević 2003, 174.

³ Dyggve 1933, 84-85.

⁴ Rapanić 1971, 22.

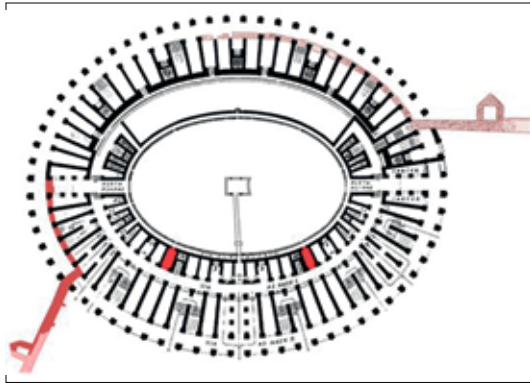
⁵ Bulić 1986, 75; Vallance Mackie 2003, 214-221; Kapitanović 2006, 164-166; Gorys 2003, 101-102, 343.

¹ Ovom prigodom htio bih najiskrenije zahvaliti kolegici Dijani Pekić na lekturi teksta.

² Suić 2003, 264; Rendić-Miočević 2003, 174.

³ Dyggve 1933, 84-85.

⁴ Rapanić 1971, 22.

Sl. / Fig. 1: Položaj dvaju svetišta božice Nemeze (lijevo) i pogled na porta Libitinae (desno) unutar salonitanskog amfiteatra / Location of the two shrines to Nemesis (left) and the porta Libitinae (right) inside the Salona amphitheatre (Jeličić Radonić 2008, 40; snimio / photo by M. Buovac)

morijalne kapele u spomen na kršćanske mučenike, na smrt osuđene prijestupnike, odnosno na sve ubijene gladijatore.⁵ Analognu kršćansku kapelu također iz VI. stoljeća nalazimo na području amfiteatra u antičkom Draču (*Dyrrachium*).⁶

Religijski sustav salonitanskog amfiteatra također upotpunjuje podzemni prolaz za odvođenje zvijeri, oružja i tijela mrtvih ili teško ranjenih gladijatora, koji se naziva *porta Libitinae*. Naime, u središtu borilišta nalazio se dotičan podzemni hodnik, odnosno pravokutni otvor⁷, koji je s južne strane vodio izvan građevine salonitanskog amfiteatra.⁸ Shodno tome,

⁵ Bulić 1986, 75; Vallance Mackie 2003, 214-221; Kapitanović 2006, 164-166; Gorys 2003, 101-102, 343.

⁶ Marin 2008, 254. Tragove kršćanskog kulta u sklopu građevina amfiteatara također nalazimo i u brojnim drugim mjestima, poput današnjeg Trieria (*Augusta Treverorum*), Metz (*Divodurum*) ili pak Petronell-Carnuntum (*Carnuntum*). Vidjeti: Bulić 1984, 549-551.

⁷ Mardešić 2006, 241. Zasad još nije poznat razlog zašto je podzemna prostorija ispod samog borilišta salonitanskog borilišta smanjena, niti je utvrđeno koliko je izvorna veličina dotične prostorije bila ni u koje je svrhe u pojedinim fazama korištena. Vidjeti: Piplović 2005, 4-5, 10.

⁸ Dyggve 1933, 105. Libitina je rimska božica podzemlja, smrti i tuge, odnosno zaštitnica ožalošćenih, koja skrbi i bdije nad obezama pogreba. Vidjeti: Hajnocy, Mezos 1999, 117; Liu 2009, 372-373; Jacobelli 2003, 26; Holzapfel 2008, 217.

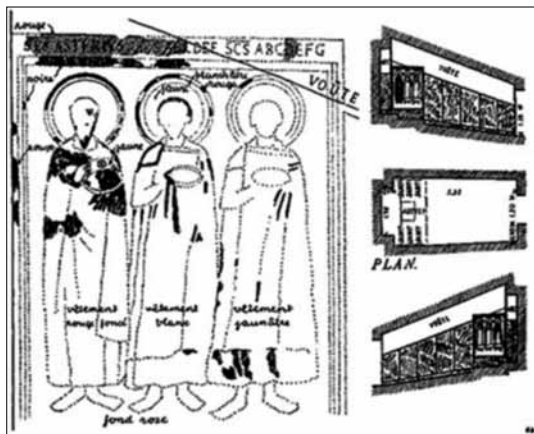
chapel, also dated to the seventh century, was found in the vicinity of the amphitheatre in ancient *Dyrrachium* (modern Durrës, Albania).⁶

The religious system of the Salona amphitheatre was also supplemented by an underground passage for herding wild beasts and moving weapons and the bodies of slain or gravely wounded gladiators, which was called the *porta Libitinae*. This underground passage, or rather its rectangular opening,⁷ was in the middle of the arena, and it led outside the Salona amphitheatre on its south side.⁸ In this vein, a cemetery for slain and executed gladiators was located in the immediate vicinity

⁶ Marin 2008, 254. Vestiges of a Christian cult within the amphitheatre building can be found at numerous other sites, such as modern-day Trier (*Augusta Treverorum*), Metz (*Divodurum*) or even Petronell-Carnuntum (*Carnuntum*). See: Bulić 1984, 549-551.

⁷ Mardešić 2006, 241. Thus far, the reason why the underground facility below the arena in the Salona arena was reduced remains unknown, nor have its original size or functions in various phases been ascertained. See: Piplović 2005, 4-5, 10.

⁸ Dyggve 1933, 105. Libitina was the Roman goddess of the underworld, death and grieving, and the patron of the bereaved, who cared for and watched over funerary rites. See: Hajnocy, Mezos 1999, 117; Liu 2009, 372-373; Jacobelli 2003, 26; Holzapfel 2008, 217.

Sl. / Fig. 2: Usporedba kršćanskih svetišta u supstrukcijama amfiteatara u Saloni (lijevo) i Dirarhiju (desno) / Comparison of Christian shrines in the substructures of the amphitheatres in Salona (left) and Dyrrachium (right) (Cambi 2002, 285)

u neposrednoj se blizini amfiteatra nalazilo i samo groblje poginulih i pogubljenih gladijatora, što je ujedno zabilježeno i na primjeru polatičkog amfiteatra.⁹ Neposto-

⁹ Sanader 2008, 135 i dalje. Kao posebnu cjelinu i tematiku izdvojio bih tzv. gladijatorske urne. Zasad su jedino na našim prostorima posvjedočene na području rimske kolonije Salona. Na području salonitanskog amfiteatra i njegove bliže okolice nalaze se groblja poginulih gladijatora. Tako je pronađeno i dvanaest gladijatorskih urni datiranih u 2. ili pak u 3. stoljeće (AMS, inv. br. A174; A 1636; A 5053; A 409; A 1594; A 1443; A 1593; A 3312; A 4333; A 789; D 114; D 371). Danas se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Također je sačuvan i mramorni kalup za izlivanje natpisa i prikaza gladijatora (inv. br. A 826). Na njima su sačuvani reljefni prikazi gladijatora, kao i razni natpisi, iz kojih možemo dosta korisnih informacija saznati primjerice o gladijatorskim vrstama i rodovima tzv. *armaturae*. Također je važno napomenuti da su sondažna istraživanja iz 2005. godine provedena uz zapadni dio gradskih zidina, na prostoru spoja zidina i građevine amfiteatra. Na južnoj strani jedne sonde pronađen je grob sastavljen od vapnenačkih obloznica nepravilnog pravokutnog oblika. U dotičnom grobu, u kojem je bio pokopan samo jedan pokojnik, nije bilo grobnih nalaza. Stoga svakojaka nagađanja oko atribucije tog groba kao gladijatorske grobne cjeline zasad nisu utemeljena. Usporedi: <http://www.mdc.hr/UserFiles/File/Izvjescja/2006/62-AM%20Split.pdf> (26.8.2013.)

of the amphitheatre, which was also recorded at the Pola amphitheatre.⁹ The absence of a larger underground area suggests that the logistics for the normal holding of games was

⁹ Sanader 2008, 135 ff. I would set aside the so-called gladiatorial urns as a separate unit and theme. So far in Croatia they have only been confirmed in the territory of the Roman colony of Salona. Cemeteries for slain gladiators are located at the Salona amphitheatre and its immediate vicinity. Twelve gladiatorial urns were also found in this way, and dated to the second or even third centuries (AMS, inv. no. A174; A 1636; A 5053; A 409; A 1594; A 1443; A 1593; A 3312; A 4333; A 789; D 114; D 371). Today they are held in the Archaeological Museum in Split. A marble mould for casting inscriptions and images of gladiators (inv. br. A 826) has also been preserved. Relief images of gladiators are preserved on them, as well as various inscriptions, from which a considerable amount of useful information can be gleaned, such as, for example, the gladiatorial types and classes, the so-called *armaturae*. Also noteworthy is the test research conducted in 2005 along the western part of the city walls, at the point where the wall connects with the amphitheatre structure. A grave consisting of limestone panels with irregular rectangular shape was discovered on the southern side of one test trench. There were no goods in this grave, which contained the body of only a single deceased individual. The diverse speculation on the attribution of this grave as a gladiatorial grave unit is thus not founded. Cf. <http://www.mdc.hr/UserFiles/File/Izvjescja/2006/62-AM%20Split.pdf> (26.8.2013.)

janje većeg podzemnog prostora upućuje na zaključak da je logistika za normalno odvijanje igara bila u gladijatorskoj zgradi (*ludus gladiatorius*) koja se nalazila u neposrednoj blizini amfiteatra.¹⁰

U sklopu salonitanskog amfiteatra i gladijatorskih borbi valja ukazati i na njihov daljnji religijsko-mitološki značaj. Na području samog gledališta amfiteatra bile su postavljene dekorativne mramorne skulpture, odnosno herme,¹¹ od kojih su neke i danas sačuvane.¹² Dvije takve herme čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu, a svojedobno su krasile središnju ložu salonitanskog amfiteatra.¹³ To su prikazi međusobno spojenih dvoglavih mitoloških bića ili ličnosti smrtnika, čiji su pogledi usmjereni u suprotnim pravcima. U punoj plastici ističe se spomenuti niz hermi lokalne provenijencije, od kojih je velika većina pripadala, kao konstruktivni dio, ogradama svećanih loža ili galerija salonitanskog amfiteatra. Među njima je također pronađena i glava mitološkog lika, kiklopa Polifema (AMS, inv. br. C 170) iz prve polovice 3. stoljeća, odnosno početka 4. stoljeća.¹⁴ Njegova uloga u salonitanskom amfiteatru svakako je usuglašena sa surovim podvizima gladijatora, koji su se izvodili na području tamošnjeg borilišta. U mitološku sferu salonitanskog amfiteatra spada i prikaz

in the gladiatorial building (*ludus gladiatorius*) which was in the amphitheatre's immediate vicinity.¹⁰

Within the context of the Salona amphitheatre and gladiatorial combat, their continued religious and mythological significance is noteworthy. Decorative marble sculptures, i.e., hermae,¹¹ were installed in the area of the amphitheatre's seating, of which some have been preserved to this day.¹² Two such hermae are held in the Archaeological Museum in Split, and at one point they adorned the central loggia of the Salona amphitheatre.¹³ These portrayals were connected by a two-headed mythical creature or the personages of mortals, whose gazes are oriented in opposite directions. A number of hermae of local origin in full sculptural form stand out; the vast majority constituted constructive components of the fences of ceremonial loggias or galleries in the Salona amphitheatre. A mythical figure, Polyphemus the Cyclops (AMS, inv. no. C 170), from the first half of the third century or the early fourth century was found among them.¹⁴ His role in the Salona amphitheatre certainly complied with the savage feats of the gladiators which proceeded on the arena. The image of the personification of the winds, probably Boreas, with wings on its head and high eyebrows, also belongs to the mythical sphere in the Salona amphitheatre (AMS, inv. no. C 156).

¹⁰ Cambi 2002, 74; Dyggve 1933, 105, 140, sl. 71; Rendić-Miočević, 2003, 178.

¹¹ Usporedi: Smith 1853, 602-604; Cambi 1991, 14-15; Cambi 2002, 370; Puglisi 2012, 7, 12.

¹² Cambi 2005, 97-100, 183-184.

¹³ Cambi 2000, 63-64.

¹⁴ Dyggve 1933, 72. Usporedi: Cavendish, Ling 1990, 124-125; Ciurca, Bologna 1998, 97; Giovanni 2001, 111-113. Kiklopi su prema grčkoj mitologiji jednooki divovi – ljudožderi divlje prirode. Najpoznatiji među njima je Polifem (*Polyphemus*), sin boga Posejdona, kojega je Odisej uspio oslijepiti te nadmudriti. Stoga njegov prikaz u amfiteatru stvara alegoriju krvoločnog nadmudrivanja, u vidu pitanja života i smrti prilikom gladijatorskih borbi.

¹⁰ Cambi 2002, 74; Dyggve 1933, 105, 140, Fig. 71; Rendić-Miočević, 2003, 178.

¹¹ Cf.: Smith 1853, 602-604; Cambi 1991, 14-15; Cambi 2002, 370; Puglisi 2012, 7, 12.

¹² Cambi 2005, 97-100, 183-184.

¹³ Cambi 2000, 63-64.

¹⁴ Dyggve 1933, 72. Cf.: Cavendish, Ling 1990, 124-125; Ciurca, Bologna 1998, 97; Giovanni 2001, 111-113. Cyclopes were, according to Greek myth, savage one-eyed giants that ate human flesh. The best known among them was Polyphemus, the son of Poseidon, who was blinded and outwitted by Odysseus. Thus his image in the amphitheatre suggests an allegory for ruthless cleverness with regard to questions of life and death during gladiatorial combat.

Sl. / Fig. 3: Herme kiklopa Polifema (lijevo) i božanstva Boreja (desno) iz salonitanskog amfiteatra / Herm of Polyphemus the Cyclops (left) and the deity Boreas (right) from the Salona amphitheatre (Cambi 2005, 184)

personifikacije vjetra, vjerojatno Boreja (*Boreas*), s krilcima na glavi i visokim obrvama (AMS, inv. br. C 156).

Kakav je njezin kontekst u sklopu salonitanskog amfiteatra zasad je teško pretpostaviti.¹⁵ Moguće je da dotični prikaz više nema dublje mitološko značenje u kontekstu salonitanskog amfiteatra i gladijatorskih borbi. Međutim, postoji vjerojatnost da se mitološko značenje spomenutih hermi s vremenom zagubilo, mada je nekoć posjetiteljima salonitanskog amfiteatra bilo jasno što pojedine skulpture predstavljaju i dočaravaju. Vjerojatno je na području salonitanskog amfiteatra postojala čitava skupina svjesno odabranih mitoloških likova i božanstava, koji su svojom pojavnošću, nazočnošću i izrazom reflektirali tematski ugođaj koji je primjeren gladijatorskim borbama i predstavama koje su se izvodile na salonitanskom borilištu.

Jednako vrijedan prikaz rimskog gladijatorskog božanstava upotpunjuje reljefni prikaz egipatskog božanstva Hat-

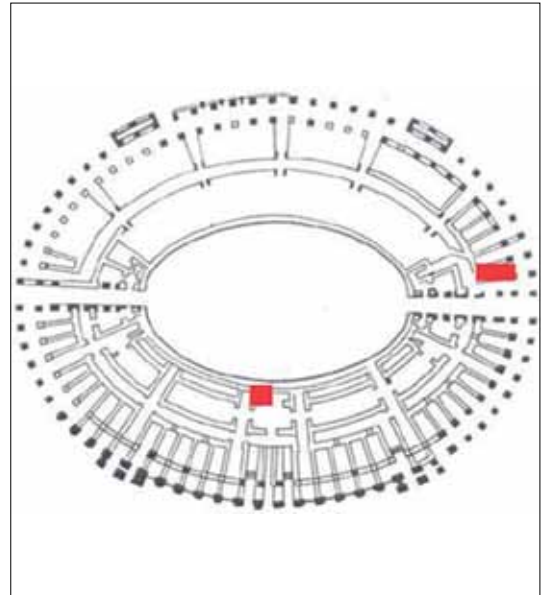
For now it is difficult to speculate on its context as part of the Salona amphitheatre.¹⁵ It is possible that this portrayal has no deeper mythical significance within the context of the Salona amphitheatre and gladiatorial combat. However, it is also possible that the mythical significance of these hermae was lost with time, although formerly visitors to the amphitheatre clearly knew what individual sculptures represented and evoked. There was probably an entire group of deliberately selected mythical figures and deities in the Salona amphitheatre, which with their appearance, presence, and expression reflected the thematic ambient suited to gladiatorial combat and performances on the Salona arena.

An equally valuable portrayal of a Roman gladiatorial deity is enhanced by a relief image of the Egyptian deity Hathor (AMIP, inv. no. A 8712), found within the amphitheatre building in ancient Pula.¹⁶ In her iconography, the goddess Hathor is frequently portrayed as a cow who milks and weighs dead souls, or she masticates and drinks their blood, which corresponds perfectly to the bloody gladi-

¹⁵ Cambi 2005, 184.

¹⁵ Cambi 2005, 184.

¹⁶ Girardi-Jurkić 2004, 98; Džin 2005, 186, 190.

Sl. / Fig. 4: Prikaz egipatskog božanstva Hathor (lijevo), položaj nemezeja i navodnog mitreja u polatičkom amfiteatru (desno) / Portrayal of the Egyptian deity Hathor (left), and position of the Nemeuseum and assumed position of the Mithraeum in the Pola amphitheatre (right) (Girardi-Jurkić 2005, 224; Crnković, Miko 1991, 2)

hor (AMIP, inv. br. A 8712), pronađenog u sklopu građevine amfiteatra u antičkoj Puli.¹⁶ U ikonografskoj predstavi božica Hathor često je prikazivana kao krava koja doji i važe mrtve duše, odnosno ona proždire ljude i pije njihovu krv, što se izvrsno uklapa u krvoločne gladijatorske priredbe priređivane i na području pulskog amfiteatra.¹⁷ Hathor se, kao božanstvo zaštitničkog karaktera, pojavljivalo kao dekoracija u pulskom amfiteatru, tim više što su i sami sudionici u gladijatorskim nastupima često bili egipatskog podrijetla.¹⁸

Na području rimskog amfiteatra u Puli također je u supstrukcijama tamošnjeg gledališta pronađena prostorija s malom nišom, koja predstavlja svetište božice Nemeze, zaštitnice gladijatora i gladijatorskih igara.¹⁹ U sklopu amfiteatra, na

atorial spectacles organized in the Pula amphitheatre.¹⁷ Hathor, as a protective deity, appeared as a decoration in the Pula amphitheatre, all the more so since the actual participants in gladiatorial combat were often of Egyptian origin.¹⁸

A room with a small niche, which constituted a shrine to the goddess Nemesis, the patron of gladiators and gladiatorial combat, was also found in the Roman amphitheatre in Pula.¹⁹ A votive altar dedicated to the goddess *Nemesis Augusta* was found in the amphitheatre complex on the way to the main entrance (*porta principalis*). Research has shown that Nemesis and Fortuna bearing the epithet *Augusta* were the patrons of theatres and amphitheatres.²⁰ Individual historical sources also indicate interpenetration and mutual influence and ties between Nemesis and Fortuna.²¹

¹⁶ Girardi-Jurkić 2004, 98; Džin 2005, 186, 190.

¹⁷ Ions 1985, 82-83; Cavendish, Ling 1990, 109. Sa stražnje strane dotičnog mramornog spomenika urezana je i oznaka *XIII*, što bi moglo upućivati da je dotičnih aplika u polatičkom amfiteatru moglo biti nekoliko primjeraka.

¹⁸ Girardi-Jurkić 2001, 6-7.

¹⁹ Starac 2010, 40-41.

¹⁷ Ions 1985, 82-83; Cavendish, Ling 1990, 109. The designation *XIII* is engraved onto the rear side of this marble monument, which may indicate that there could have been several examples of these appliques in the Pola amphitheatre.

¹⁸ Girardi-Jurkić 2001, 6-7.

¹⁹ Starac 2010, 40-41.

²⁰ Girardi-Jurkić 2005, 206-207.

²¹ Kapitolin 1994, 295.

putu glavnog ulaza (*porta principalis*), pronađen je zavjetni žrtvenik koji je posvećen božanstvu *Nemesis Augusta*. Istraživanja pokazuju kako su Nemeza i Fortuna s epitetom *Augusta* bile zaštitnice kazališta i amfiteatara.²⁰ Također pojedini povijesni izvori bilježe podatak o međusobnom prožimanju, utjecaju i povezanosti božica Nemeze i Fortune.²¹

Ispred svečane dvorane i samog borilišta nalazila se jedna manja prostorija koja je s nišom u pročelju mogla biti neko manje svetište; Štefan Mlakar pretpostavlja da bi se moglo raditi o svetištu posvećenom orijentalnom božanstvu Mitri.²² Moguće je da su upravo gladijatori orijentalnog podrijetla postavili Mitri svetište u sklopu amfiteatra u Puli, međutim, koliko je meni zasad poznato, na području prostranog Rimskog Carstva nemamo zabilježen slučaj neposredne povezanosti gladijatorskih borbi i amfiteatara s jedne, i orijentalnog-vojničkog božanstva Mitre s druge strane. Stoga na ovom mjestu valja naglasiti kako nema opravdane osnove za tezu da se pritom radi o Mitrinom svetištu.

U sklopu perimetalnog zida borilišta na području vojnog amfiteatra u Ivoševcima kod Kistanja (*Burnum*) pronađena je naknadno izrađena uvlaka pravokutnoga oblika. Prema sačuvanom otisku u žbuci unutar spomenute uvlake na području zapadnog prolaza, pretpostavlja se postojanje malog žrtvenika koji se *per ananlogiam* pripisuje božici Nemezi. Prema svemu navedenom, radi se o skromnom svetištu, odnosno o minijaturnom hramu unutar amfiteatra, gdje su tamošnji gladijatori upućivali svoje molitve. Spomenuti obrisi (konture) žrtvenika u dotičnoj niši pravokutnoga oblika nadomak zapadnoj strani još uvijek neiskopanih zapadnih vrata građevine amfiteatra pripadaju vje-

A small room was situated in front of the ceremonial hall and the actual arena, which with its niche in the façade may have been a small shrine; Štefan Mlakar assumed that this may have been a shrine dedicated to the oriental deity Mithra.²² It is possible that gladiators of oriental origin in fact installed a shrine to Mithra in the amphitheatre in Pula, although to the best of my knowledge, there is no recorded case in the entire territory of the Roman Empire of a direct link between gladiatorial combat and amphitheatres on the one hand, and the oriental/military deity Mithra on the other. Therefore, at this point it should be stressed that there are no justifiable grounds for the theory that this is a shrine to Mithra.

A subsequently made rectangular recess was found as part of the perimeter wall of the arena in the military amphitheatre in Ivoševci near Kistanje (*Burnum*). Based on the preserved imprint in plaster inside this recess at the western passage, the existence of a small altar was ascertained, which has by analogy been ascribed to the goddess Nemesis. According to all of the aforementioned aspects, this was a modest shrine, i.e., a miniature temple inside the amphitheatre, whence the local gladiators conveyed their prayers. The aforementioned contours of the altar in this rectangular niche opposite the western side of the still unexcavated western gate of the amphitheatre structure probably belong to Nemesis, the patron of gladiators and gladiatorial games, to whom the gladiators conveyed their prayers prior to combat.²³ Shards of a ceramic oil-lamp and a coin testify to the fact that prior to combat gladiators made sacrifices here. During the reign of the Flavian dynasty in particular, many amphitheatre structures throughout the entire Roman Empire contained aediculae, altars or even epigraphic testimony that record her name and patronage, which is also the case with

²⁰ Girardi-Jurkić 2005, 206-207.

²¹ Kapitolin 1994, 295.

²² Mlakar 1996, 30.

²² Mlakar 1996, 30.

²³ Cambi *et al.* 2006, 20, 23.

Sl. / Fig. 5: Usporedba uvlaka amfiteatara pretpostavljenih svetišta božice Nemeze u Ivoševcima (Burnum) i Silchesteru (Calleva Atrebatum) / Comparison of recesses in amphitheatres assumed to be shrines to the goddess Nemesis in Ivoševci (Burnum) and Silchester (Calleva Atrebatum) (Cambi *et al.* 2006, 21)

rojatno božici Nemezi, zaštitnici gladijatora i gladijatorskih igara, kojoj su se gladijatori prije borbe obraćali i upućivali svoje molitve.²³ Krhotine keramičkih uljanica i novčića svjedoče da su gladijatori prije borbe ondje prinostili žrtvu. Osobito u razdoblju vladavine dinastije Flavijevaca mnogobrojne građevine amfiteatara na području prostranog Rimskog Carstva sadržavaju edikule, žrtvenike ili pak epigrafska svjedočanstva obilježnih njenim imenom i zaštitništvom, što je ujedno slučaj s amfiteatrima u sljedećim rimskim gradovima/vojnim logorima: *Leptis Magna* (Lebda), *Virunum* (Magdalensberg – Zollfeld), *Carnuntum* (Bad Deutsch-Altenburg), *Deva Victrix* (Chester), *Flavia Solva* (Wagna), *Aquincum* (Obuda – Budimpešta), *Venafrum* (Venafron), *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa), *Italica* (Santiponce).²⁴

O postojanju amfiteatra na području rimske kolonije *Aequum* (Čitluk) također indicira kip božice Fortune koja je također uz božicu gladijatora Nemezu glasila

the amphitheatres in the following Roman cities/military camps: *Leptis Magna* (Lebda), *Virunum* (Magdalensberg-Zollfeld), *Carnuntum* (Bad Deutsch-Altenburg), *Deva Victrix* (Chester), *Flavia Solva* (Wagna), *Aquincum* (Obuda-Budapest), *Venafrum* (Venafron), *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa), and *Italica* (Santiponce).²⁴

The existence of a statue of Fortuna, who also, together with the gladiator goddess Nemesis, had a reputation as a patron of theatres, amphitheatres, and gladiatorial games (as confirmed by numerous evidence in the context of Roman polytheism), indicates the existence of an amphitheatre in the territory of the Roman colony of *Aequum* (Čitluk). In many works and certain Classical-era sources, Fortuna is mentioned as the manifestation, or *alter ego*, of Nemesis.²⁵ Thus, the possibility cannot be excluded that it is precisely the statue of Fortuna and many other iconographic portrayals present in Čitluk which indicate the gladiatorial domain and significance of the Roman colony of *Aequum*. Assuming that the role of these iconographic portray-

²³ Cambi *et al.* 2006, 20, 23.

²⁴ Hornum 1993, 48-49.

²⁴ Hornum 1993, 48-49.

²⁵ Girardi-Jurkić 2005, 206; Hornum 1993, 79; Szirmai 2005, 287-291.

Sl. / Fig. 6: Usporedba prikaza Nemeze iz Andautonije i sinkretizma Nemeze-Lune/Viktoria iz Virunuma / Comparison of portrayals of Nemesis from Andautonia and the syncretism of Nemesis-Luna/Victoria from Virunum (<http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm>) (26.8.2013.)

kao zaštitnica teatra, amfiteatra i gladijatorskih igara, što potvrđuju brojna svjedočanstva u sklopu rimske politeističke religije. U mnogim djelima i ponekim antičkim izvorima se božica Fortuna spominje kao oličenje, odnosno *alter ego* božice Nemeze.²⁵ Stoga nije isključena mogućnost da upravo kip božice Fortune i brojnih drugih zastupljenih čitlučkih ikonografskih prikaza upotpunjuje gladijatorsku domenu i značaj rimske kolonije Aequum. Na krivi bi nas put spomenuta hipoteza odnijela ako pretpostavimo da je uloga dotičnih ikonografskih prikaza isključivo gladijatorska, ali svakako je usuglašena i podudarna s možebitnim postojanjem građevine amfiteatra, tamošnjih gladijatorskih borbi i vojnim značajem grada. Spomenuti nalazi indirektno upućuju na mogućnost postojanja čitluš-

²⁵ Girardi-Jurkić 2005, 206; Hornum 1993, 79; Szirmai 2005, 287-291.

als is solely gladiatorial would lead us down the wrong path, but it is certainly aligned and congruent with the potential existence of an amphitheatre structure, local gladiatorial combat and the military significance of the city. These finds indirectly point to the possibility of the existence of an amphitheatre in Čitluk, because a sculpture of the patron goddess of amphitheatrical and gladiatorial games found inside this city provide a sound basis for more thorough research.²⁶ A certain concentration of (gladiatorial) deities, i.e., deities which may be linked to the existence of gladiatorial games and an amphitheatre building may point to their typical program which proceeded in that city.

²⁶ This forms the basis for the theory of “gladiatorial deities”, whose portrayals were recorded in the territory of the Roman colony of Aequum, such as sculptures of the deities Victoria, Fortuna, Diana-Hecate and Heracles (the personification of victory, fortune, the hunt, beasts – *venatio*, power, courage and unrelenting struggle).

kog amfiteatra jer skulptura zaštitnice amfiteatarskih, odnosno gladijatorskih igara, pronađene unutar dotičnog grada daje dobru osnovu za njihovo podrobnije istraživanje.²⁶ Određena koncentracija (gladijatorskih) božanstava, odnosno božanstava koje je moguće dovesti u svezu s postojanjem gladijatorskih igara i građevine amfiteatra može upućivati na njihov karakteristični program koji se upravo u tom gradu odvijao.

Na području rimske provincije Panonije iznimno vrijedan spomenik predstavlja reljef božice Nemeze, koji je pronađen na području Petrovine Turopoljske (AMZ, inv. br. 125).²⁷ Na spomenutom reljefu nalazi se prikaz božice Nemeze smještene u edikuli koju podupiru dva pilastra s korintskim kapitelima. Nemeza je odjevena u kratki hiton, pričvršćen s kružnim pločastim fibulama na svakom ramenu, odnosno opasana je pojasom vezanog u čvor ispod grudi. Bujnu kosu božice Nemeze dodatno ukrašava dijadema na vrhu glave, što je ujedno zabilježeno na primjeru božice Nemeze iz Sankt Peter in Holz (*Teurnia*)²⁸, odnosno sinkretič-

²⁶ Na spomenutoj osnovi se zasniva teorija o »gladijatorskim božanstvima«, čije su predstave zabilježene na području rimske kolonije Aequuma, poput pronađenih skulptura božanstava Viktorije, Fortune, Dijane – Hekate i Herakla (personifikacije pobjede, sreće, lova, zvijeri – *venatio*, snage, hrabrosti i ustrajne borbe).

²⁷ CIL III, 4008. Natpis u restituciji glasi:
D(eae) NEM(esi) REG(inae) AVG(ustae)
SAC(rum)/... IVL(ius) VICTORINVS
VE(teranus ?)/DEC(urio) ? MVN(icipii)
AND(autoniensium) CVM SVIS/V(otum)
S(olvit) L(ibens) M(erito).

Ispod samog reljefa nalazi se zavjetni natpis koji spominje izvjesnog Julija Viktorina (Iulius Victorinus), po svoj prilici veterana i vijećnika andautonijskog municipija. Usporedi: Hornum 1993, 175-176; Nemeth-Ehrlich, Kušan Špalj 2007, 24-26; Gregl 1991, 60-61. Zanimljivo je tumačenje Marcusa Junkelmana prema kojem je dotičan spomenik podignuo bivši gladijator Julije Viktorin. Usporedi: Junkelmann 2010, 37.

²⁸ <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4946> (26.8.2013.)

A relief image of Nemesis found in Petrovina Turopoljska (AMZ, inv. No. 125) constitutes an extremely valuable monument in the territory of Pannonia.²⁷ In this relief, the portrayal of Nemesis is situated in an aedicule supported by two pilasters with Corinthian capitals. Nemesis is wearing a short chiton, fastened with circular plate fibulae on each shoulder, and with a belt tied into a knot below her breasts. Her abundant hair is additionally adorned with a diadem on top of her head, which is also noted on an example of Nemesis from Sankt Peter in Holz (*Teurnia*),²⁸ and the syncretic deities Nemesis-Luna and Nemesis-Victoria from *Virunum* (Magdalensberg-Zollfeld).²⁹

However, the significance of the gladiatorial attributes of the goddess Nemesis shown in this relief is crucial to this discussion:

1. Torch = Besides illuminating the way in the corridors of the substructures under many amphitheatres for gladiators treading toward the arena for the last time, they could also be used as a type of weapon in confrontations with wild and infuriated animals (*venationes*). Additionally, in iconographic portrayals it may also represent the symbolism of light and darkness, or the question of life and death that inevitably characterized the fate of every gladiator. In the upper corners of the relief there are images of the deities Sol and

²⁷ CIL III, 4008. The restored inscription reads:

D(eae) NEM(esi) REG(inae) AVG(ustae)
SAC(rum)/... IVL(ius) VICTORINVS
VE(teranus ?)/DEC(urio) ? MVN(icipii)
AND(autoniensium) CVM SVIS/V(otum)
S(olvit) L(ibens) M(erito).

Below the relief itself there is a votive inscription which mentions a certain Julius Victorinus, a veteran and municipal councillor in Andautonia. Cf.: Hornum 1993, 175-176; Nemeth-Ehrlich, Kušan Špalj 2007, 24-26; Gregl 1991, 60-61. Interesting is Marcus Junkelmann's interpretation, according to which this monument was raised by a former gladiator named Julius Victorinus. Cf.: Junkelmann 2010, 37.

²⁸ <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4946> (26.8.2013.).

²⁹ <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.).

kih božanstava Nemeze-Lune i Nemeze-Viktorije iz *Virunuma* (Magdalensberg – Zollfeld).²⁹

Međutim, presudni značaj za ovu raspravu imaju gladijatorski atributi božice Nemeze koji su prikazani na spomenutom reljefu:

1. Baklja = Osim što su u hodnicima supstrukcija brojnih amfiteatara osvjetljavale stazu kojom su brojni gladijatori po zadnji puta kročili prema areni, također su mogle biti upotrebljavane i kao vrsta oružja u borbi protiv divljih i razjarenih životinja (*venationes*). Također u ikonografskim prikazima može predstavljati simboliku svjetla i tame, odnosno pitanje života i smrti koje neminovno obilježava sudbinu svakog gladijatora. U gornjim kutovima reljefa nalazimo prikaz božanstava Sola i Lune, koji dodatno pojačavaju spomenutu personifikaciju života i smrti. Prikaz baklje u ovdje obrađivanom kontekstu nalazimo na predstavi sinkretičkog božanstava Nemeze – Viktorije iz *Virunuma*,³⁰ kao i na reljefu iz Flavije Solve.³¹ Upotrebu vatre (baklje?) venatora u borbi protiv bikova se također bilježi u povijesnim izvorima slavnog rimskog pjesnika Marcijala: *Qui modo per totam flammis stimulatus harenam sustulerat raptas taurus in astra pilas. Occubuit tandem cornuto adore petitus, dum facilem tolli sic elephanta putat* (Mart., Lib. Spect. XIX).³²

2. Palmina grančica = Predstavlja simbol pobjede koju dobivaju gladijatori na kraju borbe, čiji je prikaz zabilježen na gladijatorskoj urni iz Salone (AMS, inv. br. A 826).³³ Prikaz gladijatora s palminim

Luna, which additionally reinforce the aforementioned personification of life and death. The image of the torch in the context under consideration here can be found in the image of the syncretic deity Nemesis-Victoria from *Virunum*,³⁰ and on the relief from Flavia Solve.³¹ The use of fire (torches?) by *venatores* in combat against bulls was also recorded in the historical sources of the famed Roman poet Martial: *Qui modo per totam flammis stimulatus harenam sustulerat raptas taurus in astra pilas. Occubuit tandem cornuto adore petitus, dum facilem tolli sic elephanta putat* (Mart., Lib. Spect. XIX).³²

2. Palm fronds = a symbol of victory that was given to gladiators at the end of combat, with a depiction recorded on a gladiatorial urn from Salone (AMS, inv. no. A 826).³³ A portrayal of a gladiator with palm fronds can also be found on a graffiti from Pompeii, a ceramic vessel from Cologne (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*), and the gravestones from Ephesus, Izmir (*Smyrna*) and Patras (*Patrae*).³⁴

3. Trident (*fuscina* or *vetum*) = is a weapon of the *retiarius*, with depictions also recorded on examples of individual relief images,³⁵ and gladiatorial urns found in the immediate vicinity of the Salone amphitheatre (AMS, inv. no. A 174; A1594).³⁶ The depiction of a trident as a gladiatorial weapon can also be seen on individual relief images from Chester (*Deva Victrix*),³⁷ Rome (*Vigna Aquari*),³⁸ Izmir (*Smyrna*) and Ephesus, and on scenes of gladiatorial combat shown on

²⁹ <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

³⁰ Hornum 1993, 70.

³¹ Matthews 2001, 131.

³² Cf.: Sanader 2008, 138. See also: Schmidt 2003, 20; Jacobelli 2003, 26; Lewandowski 2007, 218.

³³ Junkelmann 2010, 23-25. Cf.: Cooley, Cooley 2004, 62-63.

³⁴ Hornum 1993, 70.

³⁵ See: Sanader 2008, 136-137.

³⁶ <http://www.chestertourist.com/amphitheatre.htm> (26.8.2013.)

³⁷ <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/57.11.7> (26.8.2013.)

²⁹ <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

³⁰ <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

³¹ Hornum 1993, 70.

³² Matthews 2001, 131.

³³ Usporedi: Sanader 2008, 138. Također vidi: Schmidt 2003, 20; Jacobelli 2003, 26; Lewandowski 2007, 218.

Sl. / Fig. 7: Nadgrobni spomenik s prikazom gladijatora i oštećenja lubanje preminulog gladijatora iz antičkog Efeza / Gravestone with image of a gladiator and damaged skull of a deceased gladiator from ancient Ephesus (Merrony 2007, 5; <http://archive.archaeology.org/0811/abstracts/gladiator.html>) (26.8.2013.)

grančicama također nalazimo na grafitu iz Pompeja (*Pompeii*), keramičkoj posudi iz Kölna (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*), odnosno na nadgrobnim spomenicima iz Efeza (*Ephesus*), Izmira (*Smyrna*) i Patrasa (*Patrae*).³⁴

3. Trozubac (*fuscina* ili *vetum*) = Predstavlja oružje retijara (*retiarius*), čiji su prikazi ujedno zabilježeni na primjeru pojedinih reljefa,³⁵ odnosno gladijatorskih urni pronađenih u neposrednoj blizini salonitanskog amfiteatra (AMS, inv. br. A 174; A 1594).³⁶ Prikaz trozupca kao gladijatorskog naoružanja također nalazimo na pojedinim reljefima iz Chestera (*Deva Victrix*),³⁷ Rima (*Vigna Aquari*),³⁸ Izmira (*Smyrna*) i Efeza (*Ephesus*), odnosno na scenama gladijatorskih borbi prikazanih na mozaicima u rimskoj *Aenoni* (Nin),³⁹ muzeju Verone, villi *Bignor* (West Sussex),⁴⁰ villi *Nenning* (Saarland), Via

mosaics in Roman *Aenona* (Nin),³⁹ the museum in Verona, the *Bignor* Roman Villa (West Sussex),⁴⁰ the *Villa Nenning* (Saarland), Via Appia⁴¹ and the *Borghese* Gallery (both in Rome).⁴² It was precisely with a net and trident, as fishing implements, that *retiarii* were depicted confronting pursuers (*secutores*), whose helmets had crests resembling fish fins.

4. Whip = may have served not only in gladiatorial combat, but also in the *venationes* (slaying of wild animals) and similar spectacles which proceeded in arenas throughout the Roman Empire. The use of the whip in the context examined herein was recorded on images linked to Nemesis, shown on relief portrayals from *Virunum* (Magdalensberg-Zollfeld), *Flavia Solva* (Wagna) and *Carnuntum* (Bad Deutsch Altenburg).⁴³

³⁹ See: Suić 1968, 46, P. XXII – no. 4; Cambi 2002, 187.

⁴⁰ McCloy, Midgley 2008, 104.

⁴¹ Junkelmann 2010, 25.

⁴² See: Abbondanza 2008, 40-41; Futrell 2006, 99; Hönle, Henze 1984, 35-36.

⁴³ Hornum 1993, 70, 166. Cf.: Olalla 2007, 232; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.).

³⁴ Junkelmann 2010, 23-25. Usporedi: Cooley, Cooley 2004, 62-63.

³⁵ Hornum 1993, 70.

³⁶ Vidi: Sanader 2008, 136-137.

³⁷ <http://www.chestertourist.com/amphitheatre.htm> (26.8.2013.)

³⁸ <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/57.11.7> (26.8.2013.)

³⁹ Vidi: Suić 1968, 46, T. XXII – br. 4; Cambi 2002, 187.

⁴⁰ McCloy, Midgley 2008, 104.

Apiji⁴¹ i galeriji *Borghese* (oboje Rim).⁴² Upravo mrežom i trozubom, kao ribolovnim oruđem, retijari su bili suprostavljani goničima (*secutor*), čija je kaciga imala hrbat nalik na riblju peraju.

4. Bič = Mogao je poslužiti ne samo u gladijatorskim borbama, već i u venacijama (*venationes*) i sličnim predstavama koje su se odvijale u arenama diljem prostranog Rimskog Carstva. Upotreba biča u ovdje obrađenom kontekstu zabilježena je na predstavama vezanim uz božicu Nemezu, prikazanim na reljefima iz *Virunuma* (Magdalensberg – Zollfeld), *Flavije Solve* (Wagna) i *Carnuntuma* (Bad Deutsch Altenburg).⁴³

5. Bodež/kratki mač = U lijevoj ruci božice Nemeze nalazimo bodež ili pak kratki mač, koji je okrenut prema gore. Upravo je znamenita upotreba mača u gladijatorskim borbama, od čega se ujedno izvodi naziv za gladijatore (od lat. *gladius*).⁴⁴ Osim što bič i kratki mač simboliziraju attribute venatora, odnosno lovaca na divlje i razjarene životinje, upravo je znamenita uloga kratkog mača i štita, koje upotrebljavaju dvije vrste gladijatorskih armatura: Samničani i Tračani. Sličan bodež nalazimo na reljefu sinkretičkog božanstva Dijane – Nemeze iz *Carnuntuma* (Bad Deutsch Altenburg).⁴⁵

6. Štit = Pravokutni štit s istaknutim romboidnim umbom i ojačanim rubovima predstavlja obrambeno oružje koje je prikazano na reljefu božice Nemeze.

⁴¹ Junkelmann 2010, 25.

⁴² Vidi: Abbondanza 2008, 40-41; Futrell 2006, 99; Hönle, Henze 1984, 35-36.

⁴³ Hornum 1993, 70, 166. Usporedi: Olalla 2007, 232; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

⁴⁴ Usporedi: Futrell 2009, 230; Velkovski 2011, 14; Blanch, Arranz 2012, 237.

⁴⁵ Hornum 1993, 70; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

5. Dagger/short sword = A dagger or perhaps short sword turned upward can be seen in the left hand of Nemesis. The term gladiator in fact derives from the use of this sword in gladiatorial combat (from Lat. *gladius*).⁴⁴ Besides the sword and whip symbolizing the attributes of the *venator*, i.e., hunter of wild and enraged animals, the role of the sword and shield was also significant, used as it was by two gladiatorial *armaturae*, the Samnites and Thracians. A similar dagger can be seen on the relief of the syncretic deity Diana-Nemesis from *Carnuntum* (Bad Deutsch Altenburg).⁴⁵

6. Shield = A rectangular shield with prominent rhomboid umbo and reinforced edges served as a defensive weapon which is shown on the relief of the goddess Nemesis. Shields in general were recorded among individual gladiatorial *armaturae*, such as the cavalrymen (*eques*), the fish-helmeted *murmillos* (*murmillio*), the challengers (*provocatores*), Thracians (*Thraex*) and others. The depiction of a shield as a defensive weapon among individual gladiatorial *armaturae* was also recorded on gladiatorial urns in the territory of Roman Salona. Depictions of a shield that are associated with Nemesis and gladiatorial combat can be found on relief images in the following cities: *Virunum* (Magdalensberg-Zollfeld), *Scarbantia* (Sopron), *Ovilava* (Wels), *Halikarnas* (Bodrum) and *Flavia Solva* (Wagna).⁴⁶

7. Wheel = Below the shield, next to the left leg of Nemesis, there is a wheel with six spokes which symbolize changing fates and fortunes. The presence of a wheel on the relief here has much deeper symbolism which

⁴⁴ Cf.: Futrell 2009, 230; Velkovski 2011, 14; Blanch, Arranz 2012, 237.

⁴⁵ Hornum 1993, 70; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

⁴⁶ Junkelmann 2010, 37; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

Štitovi su općenito zabilježeni kod pojedinih gladijatorskih armatura, kao što su primjerice konjanici (*equus*), murmiloni (*murmillo*), izazivači (*provocator*), tračani (*thraex*) i ostali. Prikaz štita kao dijela obrambenog naoružanja pojedinih gladijatorskih armatura također je zabilježen na pojedinim gladijatorskim urnama na području rimske Salone. Predstave štita, koje vežemo uz božicu Nemezu i gladijatorske borbe, nalazimo na reljefima iz sljedećih gradova: *Virunum* (Magdalensberg – Zollfeld), *Scarbantia* (Sopron), *Ovilava* (Wels), *Halikarnas* (Bodrum) i *Flavia Solva* (*Wagna*).⁴⁶

7. Kolo = Ispod štita, pored lijeve noge božice Nemeze, nalazi se kolo sa šest žbica koje simbolizira mijenu sudbine i sreće. Nazočnost kola na ovdje obrađivanom reljefu ima mnogo dublju simboliku koju povezujemo s grifonom i božicom Nemezom.⁴⁷ Prikazi Nemeze, odnosno grifona s atributom kola također nalazimo na pojedinim spomenicima, kao i na predstavama na novcu, koji su zabilježeni na području sljedećih rimskih gradova: *Leptis Magna* (Lebda), *Philippi* (Krinides), *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa), *Apulum* (Alba Iulia), *Carnuntum* (Bad Deutsch Altenburg), *Ovilava* (Wels) i *Tarraco* (Tarragona).⁴⁸

8. Grifon = Uloga grifona u grčko-orijentalnom svijetu svakako je utjecala na razvoj i formiranje predstave grifona u rimskoj umjetnosti. Drevne predstave

can be linked to the griffin and the goddess Nemesis.⁴⁷ Portrayals of Nemesis and the griffin with the wheel attribute can also be found on individual monuments, and on images on coins, as recorded in the following Roman cities: *Leptis Magna* (Lebda), *Philippi* (Krinides), *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa), *Apulum* (Alba Iulia), *Carnuntum* (Bad Deutsch Altenburg), *Ovilava* (Wels) and *Tarraco* (Tarragona).⁴⁸

8. Griffin = The role of the griffin in the Hellenistic-Oriental world certainly influenced the development and formation of its representations in Roman art. As a rule, griffins appeared in ancient images as servants, guardians and attendants of various deities.⁴⁹ Since griffins also often appear in the presence of the gods Apollo and Helios, one should not be surprised at the notion of its possible link to a solar cult, i.e., with an image of Sol in an Andautonia relief. Equally noteworthy is its sepulchral role as an angel of death and a possible link to the goddess Luna, on which the syncretic Nemesis-Luna from *Virunum* (Magdalensberg-Zollfeld) may offer some supplemental insight. It was only in Late Antiquity that the griffin lost its initial role and became a purely decorative element in art, to which a frieze from a temple in Diocletian's Palace testifies. However, the relationship between the griffin and the goddess Nemesis constitutes a specific episode in Roman art, as encountered on individual monuments from the realm of Graeco-Roman iconography, for example in *Aquileia*, Sopron (*Scarbantia*), *Wagna* (*Flavia Solva*), Wels (*Ovilava*), Bad

⁴⁶ Junkelmann 2010, 37; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

⁴⁷ Kao ikonografski prikaz kolo se također pojavljuje na brojnim spomenicima kao atribut božice Fortune i Tihe. O mogućoj povezanosti kola i gladijatorskog svijeta ujedno svjedoči gladijatorska armatura *essedarius* (esedarij) koja se borila na bojnim kolima. Vidjeti: Sanader 2008, 135.

⁴⁸ Hornum 1993, 18, 58, 62, 65, 167, 251; http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24395&page=1 (26.8.2013.)

⁴⁷ As an iconographic image, the wheel also appears on numerous monuments as an attribute of the goddess Fortuna and Tyche. A possible link between the wheel and the gladiatorial world is also shown by the armaturae known as the *essedarii* (*essedarius*) which fought in chariots. See: Sanader 2008, 135.

⁴⁸ Hornum 1993, 18, 58, 62, 65, 167, 251; http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24395&page=1 (26.8.2013.)

⁴⁹ Zamarovsky 2004, 122-123.

Sl. / Fig. 8: Usporedba prikaza grifona u dekorativnom (lijevo) i gladijatorskom kontekstu (desno) / Comparisons of images of griffins in decorative (left) and gladiatorial (right) contexts (Fadić, Štefanac 2011, 330; Nossov 2009, 82)

grifona u pravilu se javljaju u funkciji sluge, čuvara i pratioca pojedinih božanstava.⁴⁹ Budući da se predstave grifona također često pojavljuju u prisutnosti božanstva Apolona ili Heliosa, ne treba čuditi njegova moguća povezanost sa solarnim kultom, odnosno s prikazom Sola na andautonijskom reljefu. Jednako tako valja upozoriti i na njegovu sepulkralnu ulogu kao demona smrti i moguću povezanost s božicom Lunom, o čemu upotpunjavajuća saznanja nudi sinkretizam Nemeza – Luna iz *Virunuma* (Magdalensberg – Zollfeld). Tek u razdoblju kasne antike predstave grifona gube svoju prvobitnu ulogu i postaju čisto dekorativni element u umjetnosti, o čemu ujedno svjedoči friz hrama u Dioklecijanovoj palači. Međutim, posebnu epizodu u rimskoj umjetnosti predstavlja odnos grifona i božice Nemeze, koje susrećemo na pojedinim spomenicima iz domene grčkoroimske ikonografije, primjerice u Akvileji (*Aquileia*), Sopronu (*Scarbantia*), Wagni (*Flavia Solva*), Welsu (*Ovilava*), Bad Deutsch Altenburgu (*Carnuntum*), Budimpešti (*Aquincum*), Sarmizegetusi (*Ulpia Traiana*) i Albi Iulii (*Apulum*).⁵⁰ Također

⁴⁹ Zamarovsky 2004, 122-123.

⁵⁰ Hornum 1993, 166; http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24400&page=1 (26.8.2013.)

Deutsch Altenburg (*Carnuntum*), Budapest (*Aquincum*), Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*) and Alba Iulia (*Apulum*).⁵⁰ The view has also been put forth that the griffin is a zoomorphic incarnation of Nemesis, which would open an entirely new dimension in research into the religious-mythological context of amphitheatres and gladiatorial combat.⁵¹ In this context, its apotropaic value also bears mention, as it was observed in individual examples of military or gladiatorial gear.⁵² In this sense, it is noteworthy that the crest on a helmet worn by a *Thraex* was adorned with a griffin-shaped protome.⁵³

⁵⁰ Hornum 1993, 166; http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24400&page=1 (26.8.2013.).

⁵¹ Plesničar-Gec 2006, 31-32.

⁵² Grosser 2009, 38.

⁵³ Abbondanza 2008, 55; Sanader 2008, 134.

se javlja mišljenje da grifoni predstavljaju zoomorfni oblik božice Nemeze, što bi u istraživanju religijsko-mitološkog konteksta amfiteatara i gladijatorskih borbi davalo jednu sasvim novu dimenziju.⁵¹ U dotičnom kontekstu valja upozoriti na njegovu apotropejsku vrijednost koju opažamo na pojedinim primjerima bojne, odnosno gladijatorske opreme.⁵² U tom smislu vrijedan je podatak da je hrbat kacige koju je nosio *thraex* bio ukrašen protomom u obliku grifona.⁵³

Iz svega navedenog nepobitna je činjenica da na dotičnom reljefu božice Nemeze spomenute predstave i ikonografski atributi odražavaju gladijatorski aspekt. Stoga s punim pouzdanjem možemo pretpostaviti priređivanje gladijatorskih igara na području rimske Andautonije, bilo da se radilo o mogućem drvenom ili kamenom amfiteatru, prostoru foruma ili pak neke treće, nama još nepoznate lokacije (obična ledina, terme, svetište itd). Uistinu je prava šteta što spomenuti reljef nije pronađen na svojem izvornom mjestu, jer bi nam dotičan kontekst nalaza mogao vjerojatno riješiti pitanje oko ubikacije poprišta gladijatorskih borbi na području rimske Andautonije, odnosno topografije rimske Andautonije.

Ilustrativan primjer rimskih svetišta božice Nemeze nalazimo također na području današnjeg Daruvara (*Aquae Balissae* - AIJ 585) i Siska (*Siscia*), na temelju čega se također pretpostavlja priređivanje gladijatorskih priredbi na spomenutim lokacijama.⁵⁴ Međutim, dosadašnja arheološka istraživanja na području spomenutih gradova nisu uspjela zabilježiti određene arhitektonske formacije koje bi mogle odgovarati drvenim ili kamenim

Based on the aforementioned points, it is an irrefutable fact that in the relief of Nemesis the images and iconographic attributes reflect the gladiatorial aspect. Thus, it may be assumed with complete confidence that gladiatorial games were organized in the territory of Roman Andautonia, in either a wooden or stone amphitheatre, the forum or some other, unknown site (an ordinary meadow, the baths, a shrine, etc). A truly unfortunate circumstance is that the relief not discovered at its original location, because this find context could have probably resolved the question surrounding the exact location of gladiatorial combat in Roman Andautonia, i.e., the topography Roman Andautonia.

An illustrative example of a Roman shrine to Nemesis can also be found in the territory of present-day Daruvar (*Aquae Balissae* – AIJ 585) and Sisak (*Siscia*), on which basis the organization of gladiatorial performances at these locations has been hypothesized.⁵⁴ However, all archaeological research conducted thus far in these cities has not managed to record any architectural formations that could correspond to wooden or stone Roman amphitheatre buildings.⁵⁵ Within the context of the chronological and historical framework of this work, there is an entire series of indicated and research Roman amphitheatres.⁵⁶ However, only a few amphitheatres have cults and religious features that may be linked to the spiritual world of the gladiators. In most of these cases, these are shrines to Nemesis incorporated into the Roman amphitheatre complexes. In this context, it is worthwhile mentioning that shrines

⁵⁴ Knezović 2010, 196; Hoti 1992, 144; Buovac 2007, 304.

⁵⁵ Cf.: Vukelić, Pernjak 2013, 7. As opposed to the indicated amphitheatre in Siscia, thus far there are no other indications that would point to the organization of gladiatorial games in present-day Daruvar (*Aquae Balissae*).

⁵⁶ Buovac 2011, 457, note 3; Buovac 2012, 83-93; Buovac 2012a, 36; Buovac 2012b, 388; Buovac 2012c, 63; Buovac 2012d, 52-68.

⁵¹ Plesničar-Gec 2006, 31-32.

⁵² Grosser 2009, 38.

⁵³ Abbondanza 2008, 55; Sanader 2008, 134.

⁵⁴ Knezović 2010, 196; Hoti 1992, 144; Buovac 2007, 304.

zdanjima rimskih amfiteatara.⁵⁵ U sklopu vremenskog i prostornog okvira ovoga rada postoji čitav niz indiciranih i istraženih rimskih amfiteatara.⁵⁶ Međutim, tek nekolicina amfiteatara bilježi kultove i religijske odrednice koje možemo vezati uz duhovni svijet gladijatora. Pritom se u većini slučajeva radi o svetištima božice Nemeze koja su inkorporirana u sklopu rimskih amfiteatara. U tom kontekstu valja napomenuti kako se svetišta božice Nemeze na području prostora današnje Hrvatske nalaze u supstrukcijama amfiteatara neposredno uz samu arenu, odnosno ulaz amfiteatra koji vodi na područje borilišta. Oni amfiteatri koji nemaju supstrukcijske prostorije, poput amfiteatra u Burnumu, imaju svetište koje se nalazi u uvlacu u neposrednom perimetru zidina borilišta. Posebnu znanstvenu pozornost zaslužuje kameni spomenik Nemeze iz Andautonije (Ščitarjevo) na kojem je spomenuta božica prikazana s brojnim gladijatorskim atributima. Dotični reljefni prikaz opravdano navodi na razmišljanje o priređivanju gladijatorskih igara na tlu andautonijskog municipija. Stoga se na ovom mjestu opravdano postavljaju određena pitanja, poput mjesta izvođenja i priređivanja dotičnih igara koje su bile pod zaštitništvom spomenute božice. Također valja postaviti pitanje: Koliko je opravdano očekivati drveni ili pak kameni amfiteatar na području rimske Andautonije?! Na izvjesna pitanja se iz sadašnjeg stupnja istraženosti ne može dati zadovoljavajući odgovor, stoga se nadamo da će buduća istraživanja rasvijetliti spomenutu problematiku.

⁵⁵ Usporedi: Vukelić, Pernjak 2013, 7. Za razliku od indiciranog amfiteatra u Sisciji zasad ne postoji niti jedna druga indicija koja bi mogla govoriti u prilog odvijanju gladijatorskih igara na području današnjeg Daruvara (*Aquae Balissae*).

⁵⁶ Buovac 2011, 457, bilj. 3; Buovac 2012, 83-93; Buovac 2012a, 36; Buovac 2012b, 388; Buovac 2012c, 63; Buovac 2012d, 52-68.

to Nemesis in the territory of present-day Croatia are located in the sub-structure of amphitheatres next to the arena itself, or at the entrance to the amphitheatre which leads to the arena. Those amphitheatres that do not have sub-structures, such as the one in Burnum, have a shrine located in a recess in the immediate perimeter of the arena walls. A stone monument of Nemesis from Andautonia (Ščitarjevo), on which this goddess is depicted with numerous gladiatorial attributes, merits particular scholarly attention. This relief image arouses justifiable speculation on the organization of gladiatorial games in the municipality of Andautonia. Certain questions are thus justifiably raised at this point, such as the site at which these games under this deity's protection were organized and held. Another worthwhile question is: to what extent is it reasonable to expect a wooden or stone amphitheatre in the territory of Roman Andautonia?! A satisfactory answer to some questions cannot be provided based on the current degree of research, so one may hope that future research will shed light on this problem.

Sl. / Fig. 9: Distribucija istraženih i indiciranih amfiteatara na području današnje Hrvatske / Distribution of researched and marked amphitheatres in the territory of present-day Croatia (Buovac 2012b, 388)

Na kraju valja napomenuti kako inspekcijom povijesnih izvora, arheoloških nalaza, natpisne građe, arhivske građe, toponomastičkih prežitaka i drugih vrsta podataka na definiranom prostoru Hrvatske nemamo u ovom trenutku istraženosti zabilježen slučaj šovanja božanstava Mitre, Marsa, Dijane, Herakla ili Silvana kao možebitnih *gladijatorskih božanstava*.⁵⁷

⁵⁷ Usporedi: Rnjak 1979, 36.

In the end, it is also worthwhile noting that an inspection of historical sources, archaeological finds, epigraphic and archival materials, toponyms and other sources of data in the delineated territory of Croatia has not at this point resulted in any recorded cases of worship of the gods Mithra, Mars, Diana, Heracles or Silvanus as possible *gladiatorial deities*.⁵⁷

⁵⁷ Cf.: Rnjak 1979, 36.

Bibliografija / Bibliography

- Abbondanza 2008 – L. Abbondanza, *Kolosseum*, Milano, Electa, 2008.
- Blanch, Arranz 2012 – E. B. Blanch i Y. R. Arranz, *Atlas ilustrado de la Espana Romana*, Madrid, Susaeta, 2012.
- Bulić 1984 – F. Bulić, »Oratorij solinskih mučenika u rimskom amfiteatru u Solinu (Saloni)«, u Cambi, N. (ur.), *Izabrani spisi*, Split, Književni krug, 1984, 547-553.
- Bulić 1986 – F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, Arheološki muzej u Splitu, 1986.
- Buovac 2007 – M. Buovac, »Amphitheatres in the Republic of Croatia«, in Uglešić, A., Maršić, D., Fabijanić, T. (eds.), *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 18th-23rd September 2007, Zadar, Croatia: abstracts book*, Zadar, Sveučilište u Zadru, Arheološki muzej Zadar, 2007, 305.
- Buovac 2011 – M. Buovac, »Antroponimi, hagonimi i teonimi u djelu Alberta Fortisa *Put po Dalmaciji*«, u Matas, M., Faričić, J. (ur.), *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije: međunarodni znanstveni skup: zbornik radova, Zadar-Dugopolje, 19.-21. listopada 2010.*, Zadar, Split, Sveučilište u Zadru, Ogranak Matice hrvatske Split, 2011, 455-464.
- Buovac 2012 – M. Buovac, »O natpisnoj građi rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split, 105, 2012, 83-95.
- Buovac 2012a – M. Buovac, »Rimski amfiteatri na prostoru istočnog Jadrana«, u Girardi-Jurkić, V., Džin, K. (ur.), *Međunarodno arheološko savjetovanje: privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka*, Materijali 24, Pula, Zagreb, Medulin, Društvo za povijest i kulturni razvitak Istre, Centar za arheološka istraživanja Instituta Ivo Pilar, Međunarodni istraživački centar za arheologiju Brijuni-Medulin, 2012, 36.
- Buovac 2012b – M. Buovac, »Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva«, *Histria Antiqua*, Pula, 21, 2012, 381-393.
- Buovac 2012c – M. Buovac, »Odras vjerske slobode na primjeru rimskih amfiteatara u istočnojadranskom kontekstu«, u Galović, T., Holjevac, Ž. (ur.), *Sloboda: zbornik sažetaka: 4. Kongres hrvatskih povjesničara*, Zagreb, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, 2012, 63.
- Buovac 2012d – M. Buovac, »O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale«, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Pučišća, god. XXII, br. 1-2, 2011, 53-69.
- Cambi 1991 – N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.
- Cambi 2000 – N. Cambi, *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Split, Književni krug, 2000.
- Cambi 2002 – N. Cambi, *Antika*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2002.
- Cambi 2005 – N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, Književni krug, 2005.
- Cambi et al. 2006 – N. Cambi et al., *Amfiteatar u Burnumu: stanje istraživanja: 2003. – 2005.*, Drniš etc., Nacionalni park »Krka«, 2006.
- Cavendish, Ling 1990 – R. Cavendish i O. T. Ling, *Mitologija: ilustrirana enciklopedija*, Ljubljana etc., Založba Mladinska knjiga, 1990.
- Ciurca, Bologna 1998 – S. Ciurca i G. W. Bologna, *Mosaics of villa »Erculia« in Piazza Armerina – Morgantina*, Palermo, Nicolo Maltese, 1998.
- Cooley, Cooley 2004 – A. E. Cooley i M. G. L. Cooley, *Pompeii: a sourcebook*, London etc., Routledge, 2004.
- Crnković, Miko 1991 – B. Crnković i S. Miko, »The influence of the urban environment on the stone of the arena in Pula«, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, Zagreb, 3, 1991, 1-6.
- Džin 2005 – K. Džin, »Cults and mythological representations as decorative elements of public buildings in roman Pula«, in Sanader,

- M., Rendić Miočević, A. (eds.), *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici: akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, 5.-8.5.2003, Zagreb, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, 2005, 185-190.
- Dyggve 1933 – E. Dyggve, »L'amphitheatre«, in Weillbach, F., Dyggve, E., *Recherches à Salone*, II, Copenhagen, J. H. Schultz, 1933, 35-150.
- Fadić, Štefanac 2011 – I. Fadić i B. Štefanac, »Geneza grada na Trgu Petra Zoranića u Zadru«, *Histria Antiqua*, Pula, 20, 2011, 325-331.
- Futrell 2006 – A. Futrell, *Blood in the arena: the spectacle of Roman power*, Austin, University of Texas Press, 2006.
- Futrell 2009 – A. Futrell, *The Roman games: historical sources in translation*, Hoboken, Blackwell Publishing, 2009.
- Giovanni 2001 – G. Giovanni, *Sizilien: Kunst, Geschichte und Traditionen im Zauber des Mittelmeers*, Agrigento, Edizioni di Giovanni, 2001.
- Girardi-Jurkić 2001 – V. Girardi-Jurkić, »Egipatski kultovi u ozračju antičke Istre«, u *Egipatska religija i antička Istra*, Pula, Arheološki muzej Istre, 2001, 6-17.
- Girardi-Jurkić 2004 – V. Girardi-Jurkić, »Kultovi i vjerovanja rimske Pule«, u Cvek, E., Krizmanić, A. (ur.), *Pula 3000 Pola – prilozi za povijesnu sintezu*, Pula, C.A.S.H., 2004, 89-100.
- Girardi-Jurkić 2005 – V. Girardi-Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, Zagreb, Školska knjiga, 2005.
- Gorys 2003 – E. Gorys, *Leksikon svetaca*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2003.
- Gregl 1991 – Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, Zagreb, Latina et Graeca, 1991.
- Hajnoczy, Mezos 1999 – G. Hajnoczy i T. Mezos (eds.), *Pannonia Hungarica Antiqua*, Itinerarium Hungaricum 1, Budapest, Archaeolingua, 1999.
- Holzapfel 2008 – O. Holzapfel, *Leksikon europske mitologije*, Zagreb, Školska knjiga, 2008.
- Hönle, Henze 1984 – A. Hönle i A. Henze, *Römische Amphitheater und Stadien: Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Luzern etc., Atlantis, 1984.
- Hornum 1993 – M. Hornum, *Nemesis, the Roman state and the games*, Leiden, Brill, 1993.
- Hoti 1992 – M. Hoti, »Sisak u antičkim izvorima«, *Opuscula Archaeologica*, Zagreb, 16, 1992, 133-163.
- Ions 1985 – V. Ions, *Egipatska mitologija*, Opatija, Otokar Keršovani, 1985.
- Jacobelli 2003 – L. Jacobelli, *Gladiators at Pompeii*, Roma, »L'Erma« di Bretschneider, 2003.
- Jeličić Radonić 2008 – J. Jeličić Radonić, »Amfiteatar i zapadni bedemi Salone«, *Tusculum*, Solin, 1, 2008, 35-44.
- Junkelmann 2010 – M. Junkelmann, *Gladiatoren*, Nürnberg, Tesloff Verlag, 2010.
- Kapitanović 2006 – V. Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, Split, Franjevačka Provincija Presvetoga Otkupitelja, 2006.
- Kapitolin 1994 – J. Kapitolin, »Maksim i Balbin«, u Goldstein, A. (ur.), *Historia Augusta*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 1994, 291-303.
- Knezović 2010 – I. Knezović, »The worship of Savus and Nemesis in Andautonia«, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 61, 2010, 187-202.
- Lewandowski 2007 – H. Lewandowski, *Povijest rimskih običaja*, Demetra. Faustovska biblioteka 22, Zagreb, Demetra, 2007.
- Liu 2009 – J. Liu, *Collegia centonariorum: the guilds of textile dealers in the Roman west*, Leiden, Brill, 2009.
- Mardešić 2006 – J. Mardešić, »Solin – antička«, u Durman, A. (ur.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatsko arheološko društvo, 2006, 240-241.
- Marin 2008 – E. Marin, »Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, 24, 2008, 251-256.
- Merrony 2007 – M. Merrony, »Condemned to luxury: a gladiator cemetery at Ephesus, Turkey«, *Minerva: the international review*

- of ancient art & archaeology*, London, 18/4, 2007, 5-6.
- Matthews 2001 – K. J. Matthews, *Chester amphitheatre: investigations summer 2000*, Chester, Chester City Council, 2001.
- McCloy, Midgley 2008 – A. McCloy i A. Midgley, *Discovering Roman Britain*, London, New Holland Publishers, 2008.
- Mlakar 1996 – Š. Mlakar, *Amfiteatar u Puli*, Pula, Arheološki muzej Istre, 1996.
- Nemeth-Ehrlich, Kušan Špalj 2007 – D. Nemeth-Ehrlich i D. Kušan Špalj, *2000 godina Andautonije: od rimskog grada do arheološkog parka*, Zagreb, Arheološki muzej u Zagrebu, 2007.
- Nossov 2009 – K. Nossov, *Gladiator: Rome's bloody spectacle*, Oxford etc., Osprey Publishing, 2009.
- Olalla 2007 – P. Olalla, *Mitološki atlas Grčke*, Zagreb, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2007.
- Piplović 2005 – S. Piplović, »Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Salonu«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar, 47, 2005, 1-25.
- Plesničar-Gec 2006 – Lj. Plesničar-Gec, *Emonski forum*, Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Založba Annales, 2006.
- Puglisi 2012 – G. Puglisi, *Palazzo Branciforte*, Palermo, Sellerio editore Palermo – Fondazione Sicilia, 2012.
- Rapanić 1971 – Ž. Rapanić, »Solun do VII. st.«, u Jovanović, T. (ur.), *Prošlost i spomenici Solina*, Solin, 1971, 9-44.
- Rendić-Miočević 2003 – D. Rendić-Miočević, »Uloga amfiteatra u antičkom svijetu«, *Histria antiqua*, Pula, 9, 2003, 169-178.
- Rnjak 1979 – D. Rnjak (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, Matica srpska, odeljenje za društvene nauke, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1979.
- Sanader 2008 – M. Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb, Alfa, 2008.
- Schmidt 2003 – M. G. Schmidt, *Reflections of Roman life and living: 150 years of the Corpvs Inscriptionvm Latinarvm*, Berlin etc., Walter de Gruyter, 2003.
- Smith 1853 – W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, Walton and Maberly, 1853.
- Starac 2010 – A. Starac, *The amphitheater at Pula*, Pula, Arheološki muzej Istre, 2010.
- Suić 1968 – M. Suić, »Nin u antici«, u Batović, Š., Suić, M., Belošević, J. (ur.), *Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, Arheološki muzej u Zadru, 1968, 35-52.
- Suić 2003 – M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, Golden marketing, 2003.
- Szirmai 2005 – K. Szirmai, »Fortuna Nemesis statues in Aquincum«, in Sanader, M., Rendić Miočević, A. (ur.), *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici: akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, 5.-8.5.2003*, Zagreb, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, 2005, 287-291.
- Vallance Mackie 2003 – G. Vallance Mackie, *Early Christian chapels in the West: decoration, function and patronage*, Toronto, University of Toronto Press, 2003.
- Velkovski 2011 – L. Velkovski, *Pompeji: život u sjeni Vezuva*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2011.
- Vukelić, Pernjak, 2013 – V. Vukelić i D. Pernjak, »Rekognosciranje i pokušaj ubikacije siscijanskoga amfiteatra«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 44, 2013, 7-26.
- Zamarovsky 2004 – V. Zamarovsky, *Bogovi i junaci antičkih mitova: leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb, ArTresor naklada, 2004.

Internetski izvori / Online sources:

<http://www.mdc.hr/UserFiles/File/Izvjescja/2006/62-AM%20Split.pdf>
(26.8.2013.)

<http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0301/18gugl.htm> (26.8.2013.)

<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4946> (26.8.2013.)

<http://www.chestertourist.com/amphitheatre.htm> (26.8.2013.)

<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/57.11.7> (26.8.2013.)

<http://archive.archaeology.org/0811/abstracts/gladiator.html> (26.8.2013.)

http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24395&page=1
(26.8.2013.)

http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch_result.php?result_id=24400&page=1
(26.8.2013.)